

Pregledni naučni rad

Primljeno 25. 5. 2018, prihvaćeno za objavljivanje 2. 10. 2018.

Prof. dr. sc. Almira Isić Imamović

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
almiraisic@gmail.com

Dr. sc. Adis Elias Fejzić

Queensland College of Art – Griffith University (Brisbane, Australija)
addisfejzic@hotmail.com

PSIHOLOŠKA ULOGA I ZNAČAJ LIKOVNOG KREATIVNOG IZRAŽAVANJA U STARIJOJ ŽIVOTNOJ DOBI

Sažetak

Cilj istraživanja bio je ispitati psihološku ulogu i značaj likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi, i to kroz lična iskustva osoba koja se iz hobija bave slikanjem ili modeliranjem. U istraživanju je sudjelovalo sedam sudionika (šest ženskog i jedan sudionik muškog spola), čija se starosna dob kretala u rasponu od 65 do 69 godina. S ciljem stjecanja cjelovitog uvida o psihološkoj ulozi i značaju likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi, korištena je kvalitativna metoda istraživanja, odnosno polustrukturirani intervju. Na osnovu kvalitativne analize odgovora sudionika o psihološkoj ulozi i značaju likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi, izdvojeno je šest potkategorija, koje su ukazale da bavljenje likovnom umjetnošću u starijoj životnoj dobi pridonosi razvoju emocionalne stabilnosti, kreativnih potencijala, održavanju i sprečavanju pada kognitivnih funkcija (učenja, pamćenja, mišljenja i pažnje), unapređenju kvalitete društvenog života i porastu samopouzdanja starijih osoba.

Ključne riječi: likovna kreativnost, starija životna dob, kvalitativno istraživanje, polustrukturirani intervju

Uvod

Istraživanja o dječijoj kreativnosti znatno su brojnija u odnosu na istraživanja o kreativnosti starijih osoba. Uzrok tome su i neke od predrasuda, kao naprimjer, da je kreativnost prisutna samo kod određenih pojedinaca ili umjetnika, zatim da opada s hronološkom dobi. Međutim, kreativnost je univerzalna sposobnost

koja ne opada s porastom dobi, već se samo kvalitativno mijenja zbog povećanog razvoja integrativnog ili konvergentnog mišljenja. Kreativnost se smatra doživotnim darom, pa za pojedinca nikada nije prerano ili prekasno da otkrije vlastiti kreativni potencijal. Svaki pojedinac se nalazi u stalnom procesu aktivnog razvoja, s ciljem ostvarivanja svih svojih mogućnosti, pa tako i kreativnih potencijala. Prema Zagorcu (2006), radoznalost i želja za aktiviranjem u slobodnom vremenu osnovni je mehanizam koji podstiče pojedinca da istražuje u starijoj životnoj dobi. Neka istraživanja utvrdila su da kreativnost starijih karakterizira sinteza, cjeloživotno opažanje, lična sjećanja, refleksija i mudrost (Adams-Price, 1998; Runco, 1996 i McCormick i Plugge, 1997), zatim da se kreativnost u starijoj dobi nastavlja, a može se i povećati (Anderson i sar., 1989; Lindauer, 2003; Simonton, 1990; Goff, 1992; Lindauer i sar., 1997; Dormandy, 2000). Pored utvrđivanja odnosa između kreativnosti i dobi, te karakteristika kreativnosti osoba starije životne dobi, stjecanje uvida o djelovanju kreativnog izražavanja na psihičko blagostanje starijih osoba također se smatra relevantnim za naučnu analizu i provjeru. Shodno tome, cilj istraživanja bio je ispitati psihološku ulogu i značaj likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi, i to kroz lična iskustva osoba koja se iz hobija bave slikanjem ili modeliranjem

Fenomen kreativnosti

Kreativnost je složen fenomen, kojeg su opisali brojni teoretičari. Najranije razumijevanje kreativnosti bilo je mistično. Naime, kreativnost se dovodila u vezu sa božanskom intervencijom, a kreativna osoba smatrala se praznim vozilom koje božanska osoba ispunjava inspiracijom i željom za produciranjem brojnih ideja (Lubart, 1994). Prema psihodinamskom stajalištu, kreativnost nastaje kao posljedica tenzija između svjesne realnosti i nesvjesnih nagona. Freud je smatrao da su u osnovi kreativnosti nezadovoljene čovjekove želje, koje su ujedno i pokretači njegove mašte. Umjetnik koristi sav svoj interes, sposobnosti i libido (seksualnu energiju) kako bi stvorio kreativno djelo i doživio izvjesno olakšanje, pročišćenje i katarzu (Supek, 1958). U biti, Freud je kreativnost dovodio u vezu sa odbrambenim mehanizmom sublimacijom ili preusmjeravanjem infantilnih seksualnih i agresivnih nagona u društveno prihvatljive aktivnosti. Prema egzistencijalističkom i humanističkom stajalištu (Allport, May,

Fromm, Maslow i Rogers), tenzije u procesima ličnosti uravnotežuju se uz pomoć kreativnosti. Taj akt uključuje proces promjene ličnosti zasnovan na preuzimanju rizika i samog izvođenja kreativnog čina, koji po završetku rezultira prijatnim osjećanjem i osjećanjem kompetentnosti. U tom kreativnom činu osoba gubi osjećaj identiteta. Kreativni pojedinci se razlikuju od ostalih jer mogu živjeti s anksioznošću koja se javlja zbog osjećaja gubitka identiteta (Carsson, 1999). Na osnovu psihometrijskog pristupa i modela intelekta u obliku kocke, Guilford (1968) je objasnio principijelnu razliku između dvije vrste misaonih operacija zasnovanih na konvergenciji i divergenciji. Kreativnost je povezana sa divergentnim mišljenjem, tj. procesom stvaranja dvije ili više informacija iz datog sadržaja te raznovrsnosti i kvantitetom produkcije inicirane istim izvorom. Sadržaji takvog procesuiranja mogu biti figuralni (vizuelni, ili bilo kojeg drugog osjetilnog modaliteta, konkretni po formi, opaženi ili predloženi), zatim simbolički (različite vrste „kodova“, poput brojki, slova i nota), semantički (informacije u obliku značenja, najčešće riječi) i bihevioralni. Osobe s razvijenim divergentnim mišljenjem mogu producirati veliki broj odgovora koji zadovoljavaju određeni kriterij, i pri tome se udaljiti od konvergentnog mišljenja, ili očitih i stereotipnih odgovora. Prema kognitivnom stajalištu, u osnovi kreativnosti su kognitivni procesi. Finke i sar. (1992) smatraju da kreativno funkcioniranje determiniraju generativni i eksploratorni procesi. Generativni proces odnosi se na inicijalno generiranje ideja, odnosno konstruiranje mentalnih reprezentacija na temelju pronalazanja postojećih struktura u pamćenju, formiranje jednostavnih asocijacija među njima ili njihovo kombiniranje, zatim mentalnu sintezu novih struktura te mentalnu transformaciju postojećih u nove forme. Generativni proces praćen je i eksplorativnim procesom, odnosno testiranjem generiranih ideja. Ideje nad kojima se vrše preinventivne strukture mogu biti različiti sadržaji, od simbola, vizuelnih obrazaca, reprezentacije trodimenzionalnih objekata i formi do verbalne kombinacije, itd. Od stepena kreativnosti osobe zavisi kako će ti procesi biti kombinirani (Sternberg i Lubart, 1999). Prema socijalno-personalnom stajalištu, kreativnost je povezana sa karakteristikama ličnosti, motivacijom i socijalno-kulturalnim okruženjem. Usporedbom visokokreativnih i niskokreativnih pojedinaca utvrđeno je da su osobine kreativnih ljudi sljedeće: nezavisnost u prosuđivanju, visoko samopouzdanje, preferencija složenosti,

estetska orijentacija i sklonost riskiranju (Barron i Harrington, 1981), a od motivacijskih ističu se intrinzična motivacija (Amabile, 1982; Crutchfield, 1962; Golann, 1962), potreba za radom (Barron, 1963) i potreba za postignućem (McClelland, 1963). Prema integrativnom stajalištu, kreativnost nastaje kao rezultat utjecaja tri različite komponente: vještina relevantnih za određeno područje, vještina relevantnih za kreativnost i intrinzične motivacije. Vještine relevantne za određeno područje odnose se na vještine koje omogućuju prikladnu realizaciju unutar određenog područja (npr. pisanje, slikanje, crtanje, ples itd.). Odnose se na činjenično znanje, talente, tehničke vještine i estetske kriterije specifično vezane za određeno područje, a temelje se na urođenim kognitivnim sposobnostima, perceptivnim i motoričkim vještinama te na formalnom i neformalnom obrazovanju. Vještine relevantne za kreativnost doprinose kreativnoj osobi izvedbe kroz različita područja, tj. uključuju kognitivni stil kojeg karakterizira tolerancija na kompleksnost i prekidanje mentalnog seta pri rješavanju problema, implicitna i eksplicitna pravila za generiranje novih ideja, te stil rada kojeg karakterizira koncentrirano podnošenje napora, sposobnost za udaljavanjem od problema i visoka energija. Navedene vještine rezultat su karakteristika ličnosti, iskustva u generiranju ideja i vježbe. Intrinzična motivacija odnosi se na motivacijske varijable koje determiniraju pristup osobe datom zadatku, tj. stavove prema zadatku i percepciju vlastite motivacije za izvršenje zadatka. Svaka od komponenti nužna je za pojavljivanje kreativnosti (Amabile, 1982). Prema savremenom stajalištu, kreativnost je određena kombinacijom različitih karakteristika koje se odnose na kognitivni kapacitet (inteligencija, znanje i specifičan način mišljenja), karakteristike motivacije i karakteristike ličnosti (kapacitet i preferencija za opsesivni rad i opsesivni interes za ideje) te okolinske karakteristike (Lubart, 1994).

Pojedinci se shodno svojim sklonostima i interesima mogu kreativno izražavati na različite načine, npr. putem slikanja, pisanja, pjevanja, plesa i sl. Psiholozi analiziraju i nastoje utvrditi efekte svih oblika kreativnog izražavanja na tjelesno i psihičko blagostanje pojedinca, a posebno oni koji se bave art-terapijom. U istraživačkom radu razmatrano je likovno kreativno izražavanje starijih osoba. Likovna kreativnost je proces transformacije, preoblikovanja i transponiranja vizuelnog ili na drugi način doživljenog pojavnog svijeta u novi sadržaj putem likovnog jezika

ili izraza (crtanja, slikanja ili modeliranja). Likovni izraz svakog pojedinca je autentičan i individualan, i kao takav sagledava se unutar konteksta njegovih razvojnih, emocionalnih, socijalnih i kulturnih iskustava i faktora. Putem likovnog izraza pojedinac izražava sebe, ali i komunicira sa okolinom. U tom procesu izražavanja isprepliću se svjesni i nesvjesni motivi, konflikti, afektivni otpori, projekcija, pa i težnja za predstavljanjem okoline na željeni način.

Psihološke karakteristike starijih osoba

Starost je posljednje razvojno razdoblje u životu osobe, a definira se prema hronološkoj dobi (nakon 65. godine života), prema socijalnim ulogama ili statusu (nakon umirovljenja), ili prema funkcionalnom statusu (nakon određenog stepena opadanja sposobnosti). Nakon 65. godine života dešavaju se brojne razvojne promjene na kognitivnom, emocionalnom i socijalnom planu. Na kognitivnom planu, fluidna inteligencija koja je biološki utemeljena počinje opadati, za razliku od kristalizirane ili kulturalno zasnovane inteligencije. Ukoliko starije osobe teže da usvajaju opće informacije i steknu stručnost u nekom specifičnom području, mogu spriječiti pad fluidne inteligencije u starosti. Među osobama starije životne dobi očite su velike individualne razlike u kognitivnom funkcioniranju. Osim okolinskih i genetskih činitelja, ta razlika uvjetovana je i slobodom izbora aktivnosti kojima se osoba bavi, od kojih neke pospješuju, a neke ugrožavaju kognitivne sposobnosti. Zatim, prisutne su poteškoće u dosjećanju informacija, za razliku od pamćenja prepoznavanjem. Prilikom rješavanja svakodnevnih životnih problema, starije osobe koriste adaptivne strategije koje su koristili i u srednjoj dobi. Podsticanje starijih osoba na cjeloživotno učenje i uključenost u brojne obrazovno-rekreacijske programe mogu spriječiti pad kognitivnih sposobnosti u starijoj životnoj dobi. Prema Eriksonovoj teoriji (1985), u starijoj dobi osobe su u fazi integriteta ili očaja. Osobe koje dostignu osjećanje integriteta, osjećaju se cjelovito, potpuno i zadovoljno usljed ostvarenih postignuća. Oni su se adaptirali na mješavinu pobjeda i razočarenja, koji su neizbježan dio ljubavnih odnosa, odgoja djece, prijateljstva i sudjelovanja u zajednici. Negativan ishod ove faze, ili očaj, pojavljuje se kad stariji osjećaju da su donijeli mnogo krivih odluka, pa često ispoljavaju bijes prema drugima, koji zapravo proizilazi iz prezira prema sebi. Prema teoriji

Roberta Pecka (1968), konflikt integriteta nasuprot očaja obuhvata tri odvojena zadatka: diferencijacija ega nasuprot okupiranosti radnom ulogom (starije osobe koje su puno investirale u svoje karijere, po dolasku u mirovinu moraju izvršiti diferencijaciju obiteljskih i prijateljskih uloga); prolaznost tijela nasuprot okupiranosti tijelom (starije osobe trebaju nadvladati tjelesna ograničenja, i to putem preusmjerenja na kognitivne i socijalne mogućnosti, da bi ostvarile integriteta ega) i prolaznost ega nasuprot okupiranosti egom (svakodnevno suočavanje sa smrću dragih osoba može narušiti integritet ega starijih osoba pa, da bi ga sačuvali, neophodno je da ulažu stalne napore kako bi život učinili smislenijim i sigurnijim). Starije osobe su često sklone i reminiscenciji, odnosno prisjećanju i razgovaranju o prošlosti. Ponekad to čine kako bi smanjili dosadu, oživjeli neprijatna iskustva, ponovno proživjeli odnos s bliskim osobama koje su izgubili, pronašli efikasnu strategiju za rješavanje problema itd. Zatim, starije osobe imaju stabilniju i složeniju samopercepciju negoli mlađe osobe, što pridonosi njihovoj emocionalnoj stabilnosti. Starije osobe se uključuju i u brojne organizirane ili neformalne religijske aktivnosti, tj. razvijaju unutarnje duhovne resurse, što djeluje pozitivno na njihov tjelesni, emocionalni i socijalni razvoj. Snažan prediktor emocionalne stabilnosti u starijoj dobi je i zdravlje. Tjelesna bolest koja rezultira invalidnošću najsnažniji je rizični faktor za depresiju u starijoj dobi. Odnos između tjelesnih i mentalnih smetnji može postati zatvoreni krug, pri čemu jedan intenzivira drugi. Zdravstveno stanje starijih osoba se može pogoršati ukoliko osoba ode u dom za stara lica, i to zbog prilagodbe na udaljenost od obitelji i prijatelja. Socijalna podrška od strane supružnika, djece, braće, sestara, rodbine i prijatelja pomaže starijim osobama u suočavanju sa stresom i očuvanju tjelesne i psihičke dobrobiti, ali samo ukoliko imaju izvjesnu ličnu kontrolu nad njom. U starijoj dobi dolazi i do pada socijalnih interakcija, što je povezano sa tjelesnim i psihološkim aspektima starenja. Zatim, u starijoj životnoj dobi prisutno je veće emocionalno razumijevanje i regulacija emocija u bračnom odnosu negoli ranije, što rezultira pozitivnom interakcijom supružnika. Istraživanja su ukazala da starije osobe teško podnose i smrt supružnika, tj. na činjenicu da muškarci pokazuju više tjelesnih i mentalnih zdravstvenih problema te da su pod većim rizikom od smrti od žena (Ferraro, 2001). Snažan prediktor mentalnog zdravlja starijih osoba je i prijateljstvo (Blieszner i Adams, 1992;

Nussbaum, 1994). S prijateljima razmjenjuju zajedničke interese i osjećanja te doživljavaju pripadnost (Field, 1999). Na tjelesno i psihičko blagostanje starijih utječe i emocionalna podrška njihove djece. Bavljenje raznim hobijima također pridonosi očuvanju tjelesnog i mentalnog zdravlja te smanjenoj smrtnosti starijih osoba (Cutler i Hendricks, 2001). Uključenost starijih u razne hobije osobito je važna nakon odlaska u mirovinu, jer se na taj način lakše prilagođavaju na promjene u životnim aktivnostima. Izbor hobija starijih osoba raznolik je i može se kretati od uključenosti u sportsko-rekreativne aktivnosti do umjetničkih ili kreativnih aktivnosti (sviranja, pjevanja, slikanja, modeliranja, plesa i sl.).

Pregled istraživanja o psihološkoj ulozi i značaju kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi

Realizirana su brojna istraživanja o efektima kreativnog izražavanja na psihofizičko blagostanje starijih, kako na zdravim osobama tako i na osobama sa psihofizičkim smetnjama. Mnoga istraživanja ukazala su na pozitivne efekte učestvovanja u umjetničkim programima na fizičko i psihičko blagostanje osoba starije životne dobi. Fisher i Specht (1999) u svom istraživanju utvrdili su da kreativna aktivnost podstiče uspješno starenje kroz razvijanje životnog smisla, interakciju s drugima, lični rast, kompetenciju, samoprihvatanje, autonomiju i zdravlje starijih osoba. Prema Bickerstaff, Grasser i McCabe (2003), osobe starije životne dobi kroz umjetničku i kreativnu ekspresiju mogu ostvariti lični razvoj i prihvatiti gubitak dragih osoba. Zatim, prema istraživanju Cohen i sar. (2006), ljudi treće životne dobi koji su bili uključeni u raznovrsne umjetničke programe imali su stabilnije zdravstveno stanje, niži stepen depresije i usamljenosti, manje su posjećivali ljekare i trošili manje lijekova, u odnosu na svoje vršnjake koji nisu bili uključeni u program. U istraživanju kojeg je realizirala skupina autora 2006. godine (Cohen, D, Perlstein, S., Chapline, J., Kelly, J., Kimberly, M. F. i Samuel, S.), utvrđeno je da su sudionici eksperimentalne skupine koji su dvanaest mjeseci sudjelovali u umjetničkom programu (slikanja, pisanja, izrada muzike i pjevanja) ispoljavali viši stepen fizičkog zdravlja, manje su posjećivali liječnika, manje koristili lijekove te se osjećali manje usamljeno u odnosu na sudionike iz kontrolne skupine onih koji nisu sudjelovali u kreativnom programu. McGarry i Prince (1998) utvrdili su da podsticanje kreativnosti kod osoba starije životne

dobi ima terapijsko djelovanje, tj. pozitivno djeluje na samopoštovanje, zadovoljstvo životom, uspješnost rješavanja problema, osjećaj individualnosti i pripadnosti starijih osoba. Prema Baltes i Baltes (1990) te Carstensen (1992), umjetničko izražavanje pomaže starijim osobama u kompenzaciji gubitaka koji se pojavljuju u procesu starenja. Nalazi navedenih istraživanja jasno ukazuju na pozitivno djelovanje kreativnog izražavanja na psihofizičko blagostanje osoba starije životne dobi.

Metoda

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je ispitati psihološku ulogu i značaj likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi, i to kroz lična iskustva osoba koja se iz hobija bave slikanjem ili modeliranjem. U skladu s ciljem istraživanja, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. steći uvid u lična iskustva starijih osoba o efektima likovnog kreativnog izražavanja na afektivni razvoj u starijoj životnoj dobi;
2. steći uvid u lična iskustva starijih osoba o efektima likovnog kreativnog izražavanja na kognitivni razvoj u starijoj životnoj dobi;
3. steći uvid u lična iskustva starijih osoba o efektima likovnog kreativnog izražavanja na socijalni razvoj u starijoj životnoj dobi, i
4. steći uvid u lična iskustva starijih o efektima likovnog kreativnog izražavanja na razvoj samopouzdanja u starijoj životnoj dobi.

Učesnici

U istraživanju je sudjelovalo sedam sudionika (šest ženskog i jedan sudionik muškog spola), čija se starosna dob kretala u rasponu od 65 do 69 godina. Svi sudionici trenutno su u mirovini, a stepen njihovog obrazovanja je raznolik (dva sudionika imaju završenu srednju školu, tri sudionika višu stručnu spremu, a dva sudionika visoku stručnu spremu). Niti jedan sudionik nema formalno likovno obrazovanje te se iz hobija bavi slikanjem ili

modeliranjem. Pet sudionika članovi su jednog udruženja građana ili slobodnih umjetnika iz Zenice, dok ostali djeluju samostalno i ne pripadaju niti jednom udruženju. Pet sudionika bavi se likovnim izražavanjem putem slikanja (jedna sudionica bavi se slikanjem uljem na platnu, svili, kišobranu te keramici; druga slikanjem akvarelom na platnu; treća se bavi enkaustikom ili slikanjem peglom, a ostala tri slikanjem uljem na platnu), a jedna sudionica modeliranjem ili izradom nakita. Odabir sudionika izvršen je u skladu s metodom i ciljem istraživanja (namjeran uzorak) i, shodno tome, usmjeren je na dubinu, analitičnost i posebnost svakog slučaja s obzirom na okolnosti (Milas, 2005).

Instrument

Za prikupljanje podataka o psihološkoj ulozi i značaju likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi korištena je kvalitativna metoda istraživanja, odnosno polustrukturirani intervjui. Istraživač je prvobitno koncipirao određena pitanja koja su služila kao vodič za realiziranje razgovora, a sudionicima je bilo dozvoljeno da i mimo njih, spontano, izraze svoje mišljenje, osjećanja i stavove o psihološkoj ulozi i značaju bavljenja likovnom umjetnošću. Istraživač se nastojao prilagoditi svakom pojedinom sudioniku i oslušivati njegov način verbaliziranja misli, osjećanja i stavova tokom intervjua.

Prilikom vođenja polustrukturiranog intervjua korišten je sljedeći predložak pitanja:

- Kad i kako se javila želja za bavljenjem likovnom umjetnošću?
- Da li ste u djetinjstvu ili tokom osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja ispoljavali sklonost ka nekom obliku umjetničkog izražavanja?
- Kako teče proces stvaranja vašeg umjetničkog djela?
- Koliko sati dnevno provedete baveći se likovnom umjetnošću?
- Težite li ka usavršavanju tehnike izrade u procesu kreiranja?
- Primjećujete li porast razvoja kreativnosti, mašte i estetske senzibilnosti usljed dužeg bavljenja likovnom umjetnošću? Ukoliko da, objasnite!
- Koji motivi su najčešće zastupljeni u vašim radovima?
- Koji rad vam je najdraži i zašto?

- Kako se osjećate u procesu stvaranja ili kreiranja umjetničkog djela?
- Da li, i kako, likovno izražavanje utječe na vaše raspoloženje?
- Da li osjećate neke emocionalne promjene otkad se bavite likovnom umjetnošću? Ukoliko da, opišite ih!
- Kako se osjećate kad završite svoje djelo?
- Pomaže li vam bavljenje likovnom umjetnošću u lakšem suočavanju sa stresnim životnim situacijama?
- Publicirate li svoje likovne radove na društvenim mrežama ili vlastitoj web-stranici? Ukoliko da, kakva je reakcija ljudi?
- Da li vam je bavljenje likovnom umjetnošću omogućilo ostvarivanje novih poznanstava i prijateljstava?
- Da li vam se putem društvenih mreža javljaju neke osobe i iskazuju interes za vašim umjetničkim radom ili djelima?
- Da li su neki mediji pisali o vama i vašem umjetničkom radu? Ukoliko da, kako ste to doživjeli?
- Vodite li kreativne radionice, tj. poučavate li druge da se bave istim likovnim izrazom? Ukoliko da, koga ste poučavali, i kako ste se osjećali u ulozi učitelja?
- Da li vas drugi u okruženju više poštuju otkad se bavite likovnom umjetnošću?
- Otkad se bavite likovnom umjetnošću, da li primjećujete promjene na nivou samopouzdanja ili općenito slike o sebi? Ukoliko da, opišite!
- Šta vas trenutno motivira da se bavite likovnom umjetnošću?

Postupak istraživanja

Istraživanje je realizirano tako što je prvobitno organiziran zajednički susret sa članovima jednog udruženja građana ili slobodnih umjetnika iz Zenice, na kojem su upoznati sa svrhom, metodom i etičkim principima istraživanja, a potom ih se pozvalo na dobrovoljno sudjelovanje u istraživanju. Nakon što je pet sudionika pristalo na dobrovoljno sudjelovanje u istraživanju, dogovoreno je vrijeme i mjesto odvijanja individualnog intervjua sa svakim sudionikom. Navedeni intervjui realizirani su u prostorijama pomenutog udruženja. Sa ostala dva sudionika

prvobitna komunikacija ostvarena je preko društvene mreže Facebook, na kojem predstavljaju svoje umjetničke radove. Poslan im je zahtjev za prijateljstvom, a nakon što su ga prihvatili, pismenim putem zamoljeni su za sudjelovanje u istraživanju. Nakon pristanka, ostvaren je intervju sa oba sudionika putem video-poziva na Facebooku. Prilikom istraživanja uvaženi su etički principi koji se odnose na poštivanje ljudskih prava i dostojanstva sudionika, profesionalnu odgovornost te očuvanje integriteta nauke i struke (Milas, 2005). Svi sudionici upoznati su s pravom na odustajanje od intervjuu u bilo kojoj od faza razgovora. Ukazano im je, također, na anonimnost i povjerljivost dobijenih informacija. Od svih je zatražen i dobijen pristanak na upotrebu diktafona i audio-snimanje tokom razgovora, nakon čega je sačinjen autentičan zapis svakog razgovora.

Rezultati

Prikupljena empirijska građa obrađena je u skladu s postupkom otvorenog ili inicijalnog kodiranja, i to kroz identificiranje bazičnih pojmova, zatim njihovo razvrstavanje u centralne kategorije i potkategorije i, naposljetku, analizu. Nakon kvalitativne analize utvrđeno je da se lična iskustva sudionika istraživanja o psihološkoj ulozi i značaju likovnog kreativnog izražavanja na psihički razvoj u starijoj životnoj dobi mogu objasniti kroz šest ekstrahiranih potkategorija. Unutar kategorije o efektima likovnog izražavanja na afektivni razvoj starijih osoba zabilježene su dvije potkategorije: likovno izražavanje kao adaptivan način suočavanja sa stresnim životnim situacijama i pozitivne promjene na emocionalnom planu usljed bavljenja likovnom umjetnošću. Unutar kategorije o efektima likovnog izražavanja na kognitivni razvoj starijih osoba zabilježene su dvije potkategorije: razvoj kreativnog mišljenja i kreativnih potencijala te želja za učenjem i napredovanjem u likovnoj tehnici. Unutar kategorije o efektima likovnog izražavanja na socijalni razvoj starijih osoba zabilježena je jedna potkategorija: unapređenje kvalitete društvenog života, a unutar kategorije o efektima likovnog izražavanja na samopouzdanje starijih osoba zabilježena je također jedna potkategorija: porast samopouzdanja usljed bavljenja likovnom umjetnošću i poučavanja drugih likovnoj tehnici.

Likovno izražavanje kao adaptivan odbrambeni mehanizam ličnosti

Na osnovu dobijenih odgovora konstatirano je da su se sudionici počeli baviti likovnom umjetnošću nakon doživljenog stresnog životnog događaja, tj. potrebe za adaptivnim suočavanjem sa istim (*Nakon smrti oca osjećala sam se tužno i prazno. Jedan dan sinula mi je ideja da stavim vosak na peglu i otisnem na papir. Kad sam to učinila, pojavila se mrlja i nije izgledalo lijepo. Zatim, stavila sam vosak na karton i bila oduševljena rezultatom... (1); Dva mjeseca nakon smrti oca počela sam da slikam. Nisam mogla da jedem i spavam, i činilo mi se da je čitav svijet potonuo. Ranije sam pravila mozaike od suhog lišća, ali me to više nije ispunjavalo, pa sam poželjela da počnem slikati. Prvo sam slikala na staklu i keramici, zatim na svili i platnu... (2); Počela sam slikati nakon doživljene saobraćajne nesreće u kojoj sam doživjela potres mozga. Nisam mogla da radim i postala sam jako depresivna. Nisam izlazila iz kuće, samo sam spavala i ležala u krevetu. Na nagovor muža počela sam da slikam portrete i bila iznenađena onim što sam stvarala... (4); Nakon drugog razvoda braka nisam se osjećala dobro, nisam mogla da spavam i jedem. Morala sam psihički da ozdravim, pa sam počela da pravim nakit od poludragog kamenja... (3). Počeo sam slikati nakon što je moj sin obolio od duševne bolesti. Ja i moja supruga bili smo jako zabrinuti i uplašeni zbog njega. Slikanje me vodilo u ljepši i drugi svijet, u kojem sam pronalazio utjehu i duševni mir... (5).)*

Shodno navedenom, može se konstatirati da su neprijatni životni događaji koje su sudionici doživjeli (gubitak drage osobe, vlastita bolest ili bolest člana obitelji, te razvod braka) djelovali podsticajno na motivaciju i želju sudionika za likovnim izražavanjem, tj. korištenjem likovnog izraza kao medija za oslobađanje od neprijatnih emocija. Naime, nakon djelovanja pomenutih stresnih životnih događaja, osjećali su se depresivno, potišteno, zabrinuto, anksiozno, patili od nesаницe te imali poteškoća u ishrani i spavanju. Podsvjesna želja za „bijegom“ od neprijatnih osjećanja podstakla ih je na likovno izražavanje u cilju psihičkog ozdravljenja i oporavka. Usljed toga, likovno izražavanje postalo je njihov adaptivan i nov odbrambeni mehanizam ličnosti u suočavanju sa trenutnim stresnim životnim događajima. Niti jedan od sudionika nema formalno likovno obrazovanje niti se ranije koristio likovnim izražavanjem kao adaptivnim mehanizmom u

suočavanju sa stresnim životnim situacijama, što ukazuje na izvjesne pozitivne dinamičke promjene u funkcioniranju njihove ličnosti (*Crtala sam samo na likovnoj kulturi u osnovnoj školi, ali nisam ostvarivala neke posebne rezultate... (1); Voljela sam da crtam u osnovnoj školi, iako se nisam posebno isticala. Moja mama, kad je vidjela moje slike, bila je jako iznenađena, jer nikad u djetinjstvu nisam iskazivala likovni talenat... (4); U osnovnoj i srednjoj školi više sam ispoljavala ljubav prema sviranju i pjevanju negoli prema slikanju... (3).*)

Pozitivne promjene na emocionalnom planu usljed bavljenja likovnom umjetnošću

U svojim odgovorima sudionici su najviše isticali da bavljenje likovnom umjetnošću podstiče pozitivne promjene na emocionalnom planu (*Tokom slikanja osjećam se opušteno, sretno i zadovoljno, a ponekad i euforično usljed iščekivanja konačnog rezultata na papiru. Općenito, otkad se bavim slikanjem puno sam opuštenija i veselija osoba negoli ranije... (1); Ako se dogodi da imam naporan i težak dan, ja počnem da slikam i odmah se osjećam puno bolje. Zaboravim na svoje brige, probleme i uronim u svoj svijet... (7); Kada slikam, osjećam se divno, kao da uđem u neki svoj balon, opustim se, izolujem i uživam bez imalo stresa, a kad završim, osjećam se ponosno i ispunjeno... (4); O bavljenju izradom nakita mogu da govorim samo u superlativu. Donijelo mi je smiraj i sigurnost. Kada pravim nakit, osjećam se tako zadovoljno, sretno i ispunjeno, a još više ukoliko budem zadovoljna konačnim izgledom ogrlice ili naušnica koje napravim... (3); Kada slikam, osjećam se dobro i ispunjeno, otputujem u neki drugi i ljepši svijet od ovog u kojem živim. Slikanje mi je puno pomoglo u teškim trenucima kada mi je sin bio psihički bolestan i, zahvaljujući slikanju, nisam izgubio volju za životom i optimizam. Slikanje mi je lijek, utjeha za dušu i bijeg u jedan bolji svijet od ovog u kojem živom... (5); Kada slikam, osjećam se ponosno i zadovoljno. Čini mi se, kad sam raspoložena, da prenosim toplinu na sliku, i dajem joj život. Kad sam neraspoložena, tad sam mračna i ne mogu prenijeti sebe na platno, vjerovatno zbog tereta misli, ne mogu da kombinujem boje, i sve mi je nekako mračno. Ponekad mi se desi da tokom slikanja nestane neraspoloženost, osjećam kao da sam pobijedila samu sebe i izdigla se iznad sebe i života... (2).*) Dobijeni rezultati ukazuju da sudionici, generalno, bavljenje likovnom

umjetnošću povezuju sa prijatnim emocionalnim doživljajima, poput optimističnog raspoloženja, zadovoljstva, sreće, smirenosti i opuštenosti. U procesu kreiranja oslobađaju se napetosti uzrokovanih svakodnevnim stresnim životnim situacijama, i postaju zadovoljni i sretni. Osjećanje zadovoljstva kulminira po završetku djela, i u konačnici prerasta u osjećanje ponosa i korisnosti. Dobijeni rezultati u skladu su sa stajalištem egzistencijalnih i humanističkih teoretičara (Allport, May, Fromm, Maslow i Rogers), prema kojem osoba u kreativnom stvaranju ostvaruje emocionalnu ravnotežu, i po njegovom završetku doživljava prijatna osjećanja kao i osjećanje kompetentnosti.

Razvoj kreativnog mišljenja i kreativnih potencijala

Na osnovu dobijenih odgovora sudionika utvrđen je proces kreiranja likovnog djela koji podstiče razvoj kreativnog mišljenja i kreativnih potencijala općenito. Iskazali su da njihova likovna djela nastaju spontano i intuitivno, kao i posmatranjem slika ili fotografija drugih umjetnika (*Sve teče spontano i intuitivno, i uglavnom se prepustim svojoj mašti. Ne razmišljam ranije o motivu kojeg ću naslikati. Nanesem vosak na peglu i otisnem na papir. U početku je sve nejasno i razbacano, a potom se počne javljati određena ideja... (1); U početku sam bila uplašena od bijele boje platna i slikala sam spontano. Vremenom sam počela slikati posmatrajući slike drugih umjetnika koje bi ostavile poseban dojam na mene, a poslije bih naslikala ili dodala nešto novo na slici, i dala joj svoj pečat. Oslikavati kišobrane sam počela sasvim slučajno. Naime, po povratku od prijateljice napala su me dva psa. U ruci sam držala novi bijeli kišobran, i nastojala sam se odbraniti njime. Psi su ga istrgnuli iz mojih ruku i otišli. Kad sam došla kući, otvorila sam kišobran i primijetila da je izgrizen i prekriven rupicama. Budući da mi se kišobran sviđao, bilo mi je žao da ga bacim, pa sam se dosjetila da rupice na kišobranu prekrijem bojom i cvjetnim motivom. (2); Ranije sam slikao više spontano i intuitivno, a sad po uzoru na slike sa interneta, razrađujem ih i crtam po svojoj viziji... (5).)* Opisani proces kreativnog stvaranja sudionika u skladu je sa rezultatima istraživanja Hallmana (1963), koji ukazuju da se u procesu svakog kreativnog stvaranja smjenjuju nesvjesne i svjesne mentalne operacije. Nesvjesne mentalne operacije su prisutne kada sudionici kreiraju svoja likovna djela u opuštenom i spontanom stanju, igrajući se sa svojim mentalnim

predstavama i stvarajući nove asocijacije između njih, dok su svjesne mentalne operacije prisutne tokom posmatranja i analiziranja slika drugih umjetnika, koje ipak svjesno izbjegavaju u potpunosti šablonski preslikati, težeći na taj način vlastitom i originalnom likovnom izražaju.

Sudionici su iskazali da kroz duži period bavljenja likovnom umjetnošću primjećuju i veliki napredak u razvoju mašte, koja predstavlja sastavnu komponentu kreativnog mišljenja (*Kad sam počela slikati, bila sam oprezna, i uglavnom sam motive tražila u slikama drugih umjetnika na internetu, ali kasnije sam se opustila, oslobodila i počela istovremeno stavljati više boja na peglu, pustila sam da me mašta vodi u razne apstraktne motive i oblike. Dešavalo mi se da iznenadim i samu sebe kada vidim konačni rezultat na papiru.... (1); Mašta se počela razvijati vremenom u meni, tako da sam počela slikati ne samo na platnu već i na staklu, keramici i kišobranu. Uglavnom, moja mašta se stalno razvija i napreduje sa svakim novim djelom...(2); I sama sam primijetila veliki i brzi napredak u dizajnu svojih ogrlica. U početku su bile jednostavne i od jednog materijala, a kasnije sam kombinirala razne boje i oblike kako bi ogrlica izgledala što ljepše i otmjenije... (3); Razvoj svoje maštovitosti primjećujem kada posmatram novije u odnosu na slike koje sam radio ranije. Motivi ne izgledaju samo ljepše izrađeni u tehničkom smislu, već je i sama kombinacija motiva ljepša, slobodnija i raznovrsnija. Trudim se da moja slika ne izgleda samo lijepo, već i maštovito i originalno, kako bi privukla i samog posmatrača i podstakla ga na razmišljanje... (5).)* Evidentno je da kroz duže bavljenje likovnom umjetnošću sudionici izjavljuju kako su postali maštovitiji, kombinirajući razne motive, oblike, boje i formu na nov način, a što nisu imali registrirano u ranijim iskustvima. Njihova nesigurnost se u početničkim stvaranjima očitovala kroz imitaciju ili preslikavanje djela drugih slikara ili dizajnera, da bi u kasnijim fazama kreiranja, uz oslobađanje nesigurnosti i podsticaj mašte, likovno djelo postalo originalno i jedinstveno, što ukazuje na napredak u razvoju kreativnog mišljenja i kreativnih potencijala općenito.

Želja za učenjem i napredovanjem u likovnoj tehnici

U svojim odgovorima sudionici su iskazali izrazitu motiviranost i želju za usavršavanjem likovne tehnike kojom se bave, što pridonosi održavanju i sprečavanju pada njihovih

kognitivnih funkcija – učenja, pamćenja, mišljenja i pažnje (*Ponekad slikam cijeli dan, i to od jutra do mraka. Rijetko osjetim umor, a kada se to desi, napravim kraću pauzu, a potom ponovo počnem da slikam. Nastojim da što više usavršim tehniku slikanja, a pomake u kvaliteti i sama primjećujem...* (1); *Nastojim slikati svaki dan, i to sve dok me ne zabole ruke. Mogu se dugo koncentrirati, i u tom trenutku preusmjerim se od svega negativnog. Nastojim da usavršim tehniku slikanja samostalno, kao i družeći se s kolegama slikarima na likovnim kolonijama. Ništa mi nije teško, slikanje je za mene stalni izazov i volim da eksperimentišem...*(2); *Radnim danima kreiram nakit tri sata, a vikendom od 7 do 8 sati. Nemam poteškoća u koncentriranju. Ukoliko sam umorna, onda i ne radim. Pošto u Zenici nemam mogućnosti da prisustvujem nekoj radionici izrade nakita, uglavnom učim samostalno, odnosno posmatrajući druge koji rade na internetu. Tako sam usavršila i tehniku motanja žice...* (3).) Želja za učenjem i usavršavanjem likovne tehnike sudinika samoinicijativna je i bez prisile, i kao takva podstaknuta je unutrašnjom motivacijom i zadovoljstvom, a ne umorom ili dosadom. Samim procesom kreiranja, kao i željom za učenjem i usavršavanjem likovne tehnike, održavaju i sprečavaju pad kognitivnih funkcija (učenja, pamćenja, mišljenja i pažnje), koje su važne za ostvarivanje uspjeha u umjetničkom radu, ali i u svakodnevnom životnom funkcioniranju.

Unapređenje kvalitete društvenog života

U starijoj životnoj dobi ljudi uglavnom nastoje uspostaviti socijalnu povezanost sa ljudima svojih godina, i to kroz uključenost u neke društveno-rekreacijske grupe, ili se počnu baviti nekim grupnim hobiem (Schaie i Willis, 2001). Sudionici su iskazali da je bavljenje likovnom umjetnošću doprinijelo i unapređenju kvalitete njihovog društvenog života. Naime, zahvaljujući hobiju kojim se bave, ostvarili su veliki broj poznanstava, stekli nove prijatelje i na neki način postali javne ličnosti (*Otkako se bavim slikarstvom, ostvarila sam puno poznanstava preko Facebooka, zatim na radionicama i likovnim kolonijama, kako sa starijim tako i sa mlađim osobama. Ostvarila sam i prijateljstvo sa jednom slikarkom iz Beligije koja mi je rekla da se tehnika kojom se ja bavim zove enkaustika, a nisam ni znala da se slikanje peglom naziva tako. Uglavnom, veliki broj ljudi sa prostora bivše Jugoslavije šalje mi*

zahtjev za prijateljstvom. *Oduševljeni su mojim slikama, a neki žele i da ih kupe. Nastupala sam na raznim televizijskim i radijskim kućama i osjećala sam se prijatno...(1); Na likovnim kolonijama stekla sam puno prijatelja, kao i putem Facebooka, na kojem predstavljam svoje radove. O meni su pisali štampani i elektronski mediji... (6); Stekla sam puno prijatelja, i to uglavnom iz svijeta umjetnosti. Nakon što sam osvojila prvu nagradu, gostovala sam na radio-emisiji, i to me je jako obradovalo...(4).*) Sudionici su iskazali da su zahvaljavajući hobijski aktivnosti kojima se bave ostvarili puno poznanstava i prijateljstava sa osobama različite starosne dobi, a ne samo sa ljudima svojih godina, što je tipično za osobe u starijoj životnoj dobi. Predstavljajući svoje radove na izložbama, likovnim kolonijama i društvenim mrežama, stekli su i određenu popularnost, koju nisu uživali ranije, što ih je učinilo sretnim i zadovoljnim. Putem svojih radova ostvaruju komunikaciju i brojna poznanstva, dobijaju pozitivna potkrepljenja i pohvale, što ih dodatno podstiče i motivira na nova kreativna stvaranja i upoznavanja.

Porast samopouzdanja usljed bavljenja likovnom umjetnošću i poučavanja drugih likovnoj tehnici

Svi sudionici isticali su da je bavljenje likovnom umjetnošću pozitivno djelovalo na njihovo samopouzdanje. Samopouzdanje im je raslo nakon okončanja likovnog djela, a i nakon dobijenih pozitivnih reakcija od strane bliskih ljudi i poznanika (*Otkako slikam, osjećam se kreativno, ispunjeno i zadovoljno, a i plemenito i blagoslovljeno, jer drugima prenosim svoje znanje, a posebno djeci i odraslima s posebnim potrebama. Materijalna dimenzija mi nije toliko važna, više me ispunjava i čini sretnom samo slikanje i rad s ljudima...(1); Otkako slikam, imam puno više samopouzdanja. Bila sam ga izgubila nakon moždanog i srčanog udara, ali zahvaljavajući slikanju osjećam se sposobnom i kreativnom. Više me ispunjava slikanje negoli eventualna zarada....(2); Zahvaljavajući slikanju, moje samopouzdanje je poraslo, postala sam optimistična, vedra i spremna da pobijedim sve životne nedaće...(4); Otkako dizajniram nakit, poraslo mi je samopouzdanje, imam osjećaj da sve što bih počela sad da radim bila bih uspješna u tome. Raduje me što i drugi pokazuju interes za moj nakit, tako da sve više radim i komercijalno...(3).*) Evidentno je da je bavljenje likovnom umjetnošću pridonijelo pozitivnoj samopercepciji sudionika na

kognitivnom i na emocionalnom planu. Na kognitivnom planu procjenjuju se uspješnim i kompetentnim, jer i bez formalnog likovnog obrazovanja mogu kreirati lijepo umjetničko djelo, izazvati divljenje kod drugih, i naposljetku ga prodati i ostvariti eventualnu zaradu. Međutim, više su primjećivali promjene na emocionalnom planu, ističući da su zahvaljujući likovnom izražavanju postali hrabriji, sretniji, ispunjeniji, plemenitiji i optimističniji, pa čak i puno jači u nadilaženju zdravstvenih smetnji i drugih životnih nedaća negoli ranije. Na pozitivan razvoj samopouzdanja utjecala su i iskustva stečena tokom prenošenja znanja i iskustava drugima o likovnoj tehnici, što ih je učinilo da se osjećaju radosnim, empatičnim i kompetentnim (*Trenutno radim sa djecom i mladima s posebnim potrebama iz Udruženja „Zvijezda“.* Radionice održavam već dva mjeseca, jedanput sedmično. Idem s osmijehom i vraćam se s osmijehom s tih radionica. Dajem im svoju ljubav, a zauzvrat od njih dobijam još više ljubavi. Osjećam da mi prilaze sa povjerenjem. Kad ih dodirnem da bih im pokazala kako da slikaju peglom, postaju smireniji i opušteniji, a posebno djeca s motoričkim smetnjama. Održavala sam radionice i za gluhonijeme osobe. Između mene i njih razvila se nevjerovatna prisnost. Održavanje radionica i za stara lica za mene je bilo nevjerovatno iskustvo. Dojmio me rad sa jednim starim čovjekom oboljelim od Parkinsonove bolesti. Njegov izraz lica bio je nevjerovatan kad je napravio otisak peglom na papiru. Bila sam sretna, jer mi je Bog dao da razveselim njegovu starost. Kada drugima prenosim svoje znanje, osjećam se ispunjeno i sretno, jer svoje znanje i ljubav mogu podijeliti s drugima... (1); Održala sam više radionica za djecu iz privatnih i javnih škola, te za djecu sa posebnim potrebama. To je za mene bilo lijepo i nevjerovatno iskustvo. Prenijeli su na mene svoje pozitivne misli i emocije, grlili me dušom i srcem, pa sam se osjećala tako radosnom i humanom... (6); Vodio sam nekoliko radionica za djecu i odrasle, kao i za djecu sa posebnim potrebama. Bio sam sretan i shvatio da imam strpljenja u prenošenju svog znanja djeci sa posebnim potrebama...(5); Gospođa koja je kupila moj portret dječaka podstakla me je da držim kurs izlječenja slikanjem, a ne klasični kurs slikanja, jer je rekla da moje slike djeluju psihički pozitivno na ljude. Bila sam jako sretna što sam mogla pomoći ljudima da se udalje od svojih životnih problema i barem nakratko budu sretni i ispunjeni...(4.) Prenošnje znanja o datoj likovnoj tehnici drugima, odnosno prihvatanje uloge „učitelja“ i „art-terapeuta“, učinilo je

sudionike sretnim i ispunjenim. Budući da nisu imali ranijeg znanja o psihofizičkim poteškoćama osoba sa posebnim potrebama, pristupili su im spontano i otvoreno, a kad su vidjeli njihovu sreću i oduševljenje, i sami su se osjećali još sretnijim i blagoslovljenim, jer su mogli da im život učine smislenijim i ljepšim. Poučavanje drugih tehnikama likovnog izraza nije se zasnivalo samo na tehničkom prenošenju znanja i vještina, već i na obostranom prenošenju i razmjeni pozitivnih osjećanja i doživljaja na njihovo veliko zadovoljstvo.

Diskusija

Putem kvalitativne analize odgovora sudionika o psihološkoj ulozi i značaju likovnog kreativnog izražavanja u starijoj životnoj dobi, konstatirano je da bavljenje likovnom umjetnošću u starijoj životnoj dobi djeluje pozitivno na više aspekata psihičkog razvoja starijih osoba. Prije svega, starije osobe najviše su isticale pozitivne promjene na emocionalnom planu usljed bavljenja likovnom umjetnošću, tj. izjavile su da su se zahvaljujući likovnom izražavanju oslobodile neprijatnih emocionalnih stanja uzrokovanih stresnim životnim događajima (gubitak drage osobe, vlastita bolest ili bolest člana obitelji te razvod braka), što ukazuje na iscjeliteljsku i adaptivnu funkciju likovnog izražavanja u suočavanju sa stresnim životnim situacijama. Umjetnički poriv i želja za likovnim izražavanjem kod svih sudionika uslijedila je spontano i nesvjesno, kao način „bijega“ od neprijatnih emocija, a u daljem procesu umjetničkog sazrijevanja manifestirala se kao svjesnost o kreativnom potencijalu i pozitivnim promjenama na tjelesnom i emocionalnom planu, što ih je motiviralo da se i dalje bave likovnom umjetnošću i razvijuju svoje kreativne potencijale. Neki od njih izjavili su da su prestali koristiti tablete za smirenje otkad se bave umjetnošću, a drugi da se zahvaljujući svom hobiju osjećaju puno bolje uprkos hroničnim zdravstvenim smetnjama, što ukazuje na i pozitivne promjene i na tjelesnom planu usljed bavljenja likovnom umjetnošću. Dobijeni rezultati u skladu su sa psihoanalitičkim, humanističkim i egzistencijalističkim pristupom u vezi s pozitivnim djelovanjem kreativnog izražavanja na psihički razvoj ličnosti, kao i rezultatima brojnih istraživanja o pozitivnim učincima sudjelovanja u umjetničkim programima na prihvatanje bolesti kao i gubitak drage osobe: Bickerstaff, Grasser i McCabe (2003), Baltes i Baltes (1990) i Carstensen (1992). Shodno tome,

može se zaključiti da bavljenje likovnom umjetnošću u starijoj životnoj dobi pozitivno djeluje na afektivni razvoj starijih osoba, jer izaziva prijatna emocionalna stanja, poput optimističnog raspoloženja, zadovoljstva, smirenosti i opuštenosti. Prijatna emocionalna stanja prisutna su u samom procesu kreiranja, a traju i nakon okončanja samog likovnog djela. U procesu likovnog kreiranja doživljavaju neograničenu stvaralačku i kreativnu moć, koja ih neizostavno vodi do psihičke rasterećenosti i prikupljanja energije za svakodnevne životne aktivnosti i obaveze. U procesu likovnog sazrijevanja i kreiranja likovnog djela konstatirano je da bavljenje likovnom umjetnošću pridonosi i pozitivnom kognitivnom razvoju starijih osoba, jer ih podstiče na razvoj kreativnih potencijala i kreativnog mišljenja. U procesu kreiranja smjenjuju se nesvjesne i svjesne mentalne operacije, što je u skladu sa zakonitostima odvijanja procesa kreativnog mišljenja bez obzira na starosnu dob kreatora. Za razliku od mlađih osoba, kod starijih osoba je razvijenija kristalizirana inteligencija, koja je povezana sa kulturalno zasnovanim znanjem, u odnosu na fluidnu inteligenciju koja je biološki determinirana. Ali, uz težnju za usavršavanjem likovne tehnike i postizanjem određene stručnosti, starije osobe mogu spriječiti pad fluidne inteligencije. Zahvaljujući intrinzičnoj motivaciji za postizanje izvjesne stručnosti i originalnosti u području slikanja ili modeliranja, kod starijih osoba ne razvijaju se samo kreativni potencijali, već se održava i sprečava pad kognitivnih funkcija (učenja, pamćenja, mišljenja i pažnje) uključenih u proces kreiranja, što je općenito jako važno i za njihovo kognitivno funkcioniranje u svakodnevnom životu. Dobijeni rezultati ukazali su da bavljenje likovnom umjetnošću ne djeluje samo pozitivno na kognitivni i afektivni razvoj starijih osoba, već i na njihov socijalni razvoj. Naime, zahvaljujući hobiju kojim se bave ostvarili su brojna poznanstva i prijateljstva sa mlađim i starijim osobama koje su iskazale interes za njihovim kreativnim radom, tako da se rijetko osjećaju usamljenim. Nakon predstavljanja vlastitog rada u raznim štampanim i elektronskim medijima, stekli su i određenu popularnost koju nisu uživali ranije, a što ih je učinilo još zadovoljnijim, slobodnijim i otvorenijim za upoznavanje i druženje, što u konačnici dovodi do zaključka da bavljenje likovnom umjetnošću pridonosi i unapređenju kvalitete društvenog života starijih osoba. Svi sudionici izjavili su da im je nakon što su se počeli baviti likovnom umjetnošću poraslo i samopuzdanje. Uslijedila je pozitivna promjena u samopercepciji

na kognitivnom i afektivnom planu. Na kognitivnom planu su se uvažavali jer su uprkos odsustvu formalnog likovnog obrazovanja kreirali lijepa umjetnička djela koja su izazivala divljenje od strane drugih ljudi, a koja su naposljetku mogli i prodati, što je izazivalo osjećaj uspješnosti. Osjećaj kompetentnosti razvio se i nakon što su postali „učitelji“ i „art-terapeuti“ drugim osobama (djeci i odraslim osobama sa posebnim potrebama i starim osobama sa psihofizičkim smetnjama) koje su poučavali tehnicima likovnog izražavanja, a, pored toga, pružali im ljubav i saosjećanje. Na afektivnom planu verbalizirali su da se doživljavaju zadovoljnijim i puno sretnijim negoli kad se nisu bavili likovnom umjetnošću. Budući da je konstatirano da bavljenje likovnom umjetnošću u starijoj životnoj dobi pridonosi razvoju emocionalne stabilnosti, kreativnih potencijala, održavanju i sprečavanju pada kognitivnih funkcija (učenja, pamćenja, mišljenja i pažnje), unapređenju kvalitete društvenog života i porastu samopouzdanja starijih osoba, poželjno je animirati starije osobe da se bave likovnom umjetnošću bilo individualno ili grupno unutar određenih institucija ili centara. U nekim institucijama ili domovima za stara lica održavaju se razne kreativne, pa i likovne, radionice, dok im neke, nažalost, ne pridaju veliku vrijednost i značaj uprkos brojnim naučnim saznanjima o pozitivnom djelovanju likovnog kreativnog izražavanja na fizički i psihički razvoj starijih osoba.

Literatura

- Adams-Price, C. E. (1998). *Creativity and successful aging*. New York: Springer.
- Amabile, T. M. (1982). Social psychology of creativity: A consensual assessment technique. *Journal of personality and social psychology*, 43(5), 997-1013. doi: 10.1037/0022-3514.43.5.997
- Anderson, E., Berg, S., Lawenius, M. & Ruth, J.E. (1989). Creativity in old age: A longitudinal study, *Aging*, 1(2), 159-164. Dostupno na <https://link.springer.com/article/10.1007/BF03323887>
- Baltes, P.B. & Baltes, M.M. (1990). Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. In Baltes, P.B. & Baltes, M.M. (Eds.). *Successful aging Perspectives from the behavioral sciences* (pp. 1-34). New York: Cambridge University Press.

- Barron, F. (1963). *Creativity and psychological health*. Princeton NJ: Van Nostrand.
- Barron, F. & Harrington, D. M. (1981). Creativity, intelligence and personality. *Annual Review of Psychology*, 32, 439-476. doi:10.1146/annurev.ps.32.020181.002255
- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Bickerstaff, K., Grasser, C. & McCabe, B. (2003). How elderly nursing home residents transcend losses of later life. *Holistic Nursing Practice*, 17(3), 159-165. doi:10.7748/nop.15.6.8.s5
- Blieszner, R., & Adams, R. G. (1992). *Adult friendship*. Newbury Park, CA: Sage.
- Carsson, D. K. (1999). The importance of creativity in family therapy: A preliminary consideration. *The Family Journal: counseling and therapy for couples and families*, 7(4), 326-334. doi:10.1177/1066480799074002
- Carstensen, L.L. (1992). Social and emotional patterns in adulthood: support for socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging*, 7(3), 331-338. doi:10.1037/0882-7974.7.3.331
- Chilton, G. & Wilkinson, R. (2009). Positive Art Therapy. *Australian New Zealand Journal of Art Therapy*, 4(1), 27-35. Dostupno na https://www.academia.edu/1043554/Chilton_G._and_Wilkinson_R._2009_.Positive_Art_Therapy_Envisioning_the_intersection_of_Art_Therapy_and_Positive_Psychology._Australia_and_New_Zealand_Journal_of_Art_Therapy_4_1_27-35
- Cohen, G.D. (2006). Research on creativity and aging: The positive impact of art on health and illness. American society on aging. *Generations*, 30(1), 7-15. Dostupno na <http://www.agingkingcounty.org/wp-content/uploads/sites/185/2016/07/RESEARCH-ON-CREATIVITY-AND-AGING.pdf>
- Cohen, G. (2001). Creativity with aging. Four phases of potential in the second half of life. *Geriatrics*, 56(4), 51-57. doi:11301723
- Cohen, D.G., Perlstein, S., Chapline, J., Kelly, J., Kimberly, M. F. and Simmens, S. (2006). The Impact of Professionally Conducted Cultural Programs on the Physical Health, Mental Health, and Social Functioning of Older Adults.

- The Gerontologist*, 46(6), 726-734. Dostupno na <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17169928>
- Crutchfield, R. (1962). Conformity and creative thinking. In Gruber H., Terrell G., Wertheimer M. (Eds.), *Contemporary approaches to creative thinking* (pp. 120-140). New York: Atherton.
- De Petrillo, L. & Winner, E. (2005). Does Art Improve Mood? A Test of a Key Assumption Underlying Art Therapy, *Journal of the American Art Therapy Association*, 22(4), 205-212. doi: 10.1080/07421656.2005.10129521
- Dormandy, T. (2000). *Old masters: Great artists in old age*. London: Hambleton and London.
- Erikson, E. (1985). *The life cycle completed: A review*. New York: W.W. Norton.
- Ferraro, K. F. (2001). Aging and role transitions. In R. H. Binstock & I. K. George (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences* (pp. 313-330). San Diego: Academic Press.
- Field, D. (1999). Stability of older women's friendship: A commentary on Roberto. *International Journal of Aging and Human Development*, 48(1), 81-83. doi:10.2190/LD31-UAEU-UWBP-HR07
- Finke, R., Ward, T. & Smith, S. (1992). *Creative Cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fisher, B. J. & Specht, D. K. (1999). Successful aging and creativity in later life. *Journal of Aging Studies*, 13(4), 457-472. doi:0.1016/S0890-4065(99)00021-3
- Goff, K. (1992). Enhancing creativity in older adults. *The Journal of Creative Behavior*, 26(1), 40-49. doi:10.1002/j.2162-6057.1992.tb01155.x
- Golan, S. E. (1962). The creativity motive. *Journal of Personality*, 30, 588-600. Dostupno na https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.198536/2015.198536.Crwativiy-Comepetence-And-Excellence_djvu.txt
- Guilford, J. P. (1968). *Intelligence, Creativity and their Educational Implications*. San Diego: Robert R. Knapp.
- Hallman, R. (1963). The necessary and sufficient conditions of creativity. *Journal of Humanistic psychology*, 3(14), 14-27. doi:10.1177/002216786300300102
- Limentani, A. (1995). Creativity and the third age, *International Journal of psychoanalysis*, 76(4), 825-833.
- Lindauer, M. S., Orwoll, L. & Kelley, M.C. (1997). Aging artists on the creativity of their old age. *Creativity Research*

- Journal*, 10(2-3), 133-152.
doi:10.1207/s15326934crj1002&3_4
- Lindauer, M. S. (2003). *Aging, creativity and art: A positive perspective on life span development*. New York: Springer.
- Lubart, T. I. (1994). Creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), *Thinking and problem solving* (pp. 290–332). San Diego, CA: Academic.
- McCormick, D. J. & Plugge, C.D. (1997). If I am artist, what's wrong with my picture? In *Deeply rooted, branching Out (1972-1997)*. Annual AEE International Conference Proceedings Boulder, CO: Association for Experiment Education.
- McClelland, D.C. (1963). The use of measures of human motivation in the study of human society. In Atkinson J. W. (Ed.). *Motives in fantasy action and society*. NJ: Van Nostrand: Princeton.
- McGarry, T.J. & Prince, M. (1998). Implementation of Groups for Creative Expression in a Psychiatric Inpatient Unit. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 36(3), 19-24. Dostupno na <http://europepmc.org/abstract/med/954748>
- Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Nussbaum, I. E. (1994). Friendship in older adulthood. In M. I. Hummer, J. M. Wiemann, & J. F. Nussbaum (Eds.), *Interpersonal communication in older adulthood* (pp.209-225). Thousand Oaks. CA: Sage.
- Peck, R. C. (1968). Psychological developments in the second half of life. In B. L. Neugarten (Ed.), *Middle age and aging* (pp.88-92). Chicago University of Chicago Press.
- Pečjak, V. (2006). *Psihološka podloga vizuelne umjetnosti*. Ljubljana: Debora.
- Runco, M. A. (1996). Personal Creativity. In Runco M. A. (Ed.) *Creativity from childhood through adulthood. New directions for child development* (pp. 3-30). San Francisko: Jossey-Bass
- Sshaie, K. W. & Willis, S. (2001). *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Zagreb: Naklada Slap.
- Simonton, D. K. (1990). Creativity in the later years: Optimistic prospects for achievement. *The Gerontologist*, 30(5), 626-631. doi: 10.1093/geront/30.5.626

- Stenberg, R. J. & Lubart, T.I. (1999). The concept of creativity: prospects and paradigms. In Sternberg R.J. (Ed.) *Handbook of creativity* (pp. 3-15). Cambridge: University Press.
- Supek, R. (1958). *Umjetnost i psihologija*. Zagreb: Matica hrvatska.

THE PSYCHOLOGICAL ROLE AND SIGNIFICANCE OF ARTISTIC CREATIVE EXPRESSION IN OLDER AGE

Almira Isić, PhD

Adis Elias Fejzić, PhD

Abstract

The aim of the research was to investigate the psychological role and significance of artistic creative expression in older age through the personal experience of people who paint or mold as a hobby. Seven participants (six female and one male), aged 65-69, took part in the research. A qualitative research method, i.e. a semi-structured interview, was used to get a deep insight into the psychological role and significance of artistic creative expression in older age. Based on the qualitative analysis of the participants' answers related to the psychological role and significance of artistic creative expression in older age, six subcategories were distinguished (artistic expression as an adaptive way of dealing with stressful life situations; the presence of pleasant emotions during art creation; creative potential development; motivation for learning and advancement in art, the improvement of the quality of social life, increasing self-confidence while being involved in art and teaching art techniques to others) which indicate that artistic expression in older age contributes to the development of emotional stability, creative potential, maintenance of cognitive functions (learning, memory, thinking and attention), prevention of cognitive impairment, improving the quality of social life and increasing the self-confidence of the elderly.

Keywords: visual creativity, older age, qualitative research, semi-structured interview

أ.د. ألميرة إيشتش - كلية التربية الإسلامية - جامعة زينيتسا
د. آدس ألياس فيرتش - كلية الفنون كوينسلاند - جامعة غريفيت - أستراليا

الدور النفسي وأهمية الرسم في التعبير الإبداعي في مرحلة الشيخوخة

ملخص

كان الهدف من البحث هو دراسة الدور النفسي وأهمية التعبير الإبداعي بالرسم في مرحلة الشيخوخة وذلك من خلال التجارب الشخصية للأشخاص الذين ينخرطون في الرسم أو النمذجة هوايةً. واشتملت الدراسة على سبعة مشاركين (ستة إناث ورجل واحد) تراوحت أعمارهم بين 65 و 69 سنة. ومن أجل الحصول على فهم كامل للدور النفسي وأهمية التعبير الإبداعي بالرسم لدى أشخاص كبار السن، تمّ استخدام طريقة بحث نوعية، أي مقابلة شبه منظمة.

واستناداً إلى تحليل نوعي لردود المشاركين على الدور النفسي وأهمية التعبير الإبداعي بالرسم في مرحلة الشيخوخة ظهرت الفئات الفرعية الستة (التعبير بالرسم وسيلة التكيف للتعامل مع المواقف المجهدة في الحياة، وجود تجربة عاطفية ممتعة خلال الإبداع الفني بالرسم، وتطوير قدرات إبداعية، والدافعية للتعلم والتقدّم في فنّ الرسم وتقنيته، وتحسين نوعية الحياة الاجتماعية، وزيادة الثقة بالنفس نتيجةً لممارسة فنّ الرسم وتعليم الآخرين تقنية فنّ الرسم)، كل هذه الأبعاد أشارت إلى أن ممارسة فنّ الرسم في مرحلة الشيخوخة تسهم في تطوير الاستقرار العاطفي، والإمكانات الإبداعية والمحافظة والوقاية من تدهور الوظائف المعرفية (التعلّم والتذكر والتفكير والاهتمام)، وتحسين نوعية الحياة الاجتماعية وزيادة الثقة للأشخاص الكبار السن.

الكلمات الأساسية: الرسم الإبداعي، مرحلة الشيخوخة، بحث الجودة، مقابلة شبه منظمة